

The article states that the events of recent years have highlighted the inconsistency of values and spiritual orientation of Ukrainian society. Civil conflicts and military operations in the East led to the fact that engulfed the country in its consequences; it is a critical set of crises that cannot be overcome within the existing political and socio-economic structure. Specific transformation of patriotic feelings of young people takes place. It is indicated that in the conditions of the crisis in all spheres of the society and the existing acute conflict, it is important to study the characteristics of national-patriotic education of youth in the area of the conflict interaction.

The article presents the sociological research of students. The peculiarities of the national identity and ideological orientations in the patriotic education of youth in modern conditions are described. Most respondents believe in patriotism devotion to their homeland, the love of their people, and the national-patriotic education – systematic and purposeful activity of forming the patriotic consciousness. The students are not sure in the need to strengthen national-patriotic education. They believe that today it is not very effective, and the form of this education is not very interesting.

A considerable part of respondents in the polyethnic region have the opinion that the language of lead through of national-patriotic measures must be Ukrainian, and the language of lead through of other measures must be Russian, as most schoolchildren communicate at home, read literature, press, Internet most frequently in Russian; also the desired language of textbooks (manuals) for considerable part of schoolchildren is Russian.

The feeling of belonging to a nation and its language proficiency is among the main trends of national consciousness of students. The survey results point to positive trends in the national consciousness of students and the need to intensify and systematically work in this area.

Key words: *patriotism, national-patriotic education, national identification, identity, political nation, crisis, conflict interaction, students.*

УДК 316.422.6:631(477)''1931/1933''(045)

О. С. Цибулько

ВПЛИВ АГРОТЕХНІЧНИХ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЧИННИКІВ НА СКОРОЧЕННЯ ПОСІВНИХ ПЛОЩ У 1931–1933 РР. У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УСРР

В статті досліджено основні причини виникнення зернової проблеми в сільському господарстві УСРР, показано динаміку виробництва зерна колгоспами, радгоспами та селянськими господарствами, гуртові збори в кожному із секторів, соціально-економічні та агротехнічні аспекти спаду зерновиробництва, його «вирішення» шляхом здійснення масової колективізації та створення соціалістичних «фабрик зерна», за допомогою документальних матеріалів з'ясовано вплив агротехнічних та соціально-економічних чинників на скорочення посівних площ у 1931–1933 рр.

Ключові слова: *зернова проблема, криза хлібозаготівель, колгосп, радгосп, селянське господарство, хлібозаготівельна кампанія, державний план хлібозаготівель, колективізація.*

Сільське господарство України ХХ століття пережило декілька глобальних аграрних реформ, починаючи від сталинської та завершуючи проведенням

націоналізації і соціалізації землі, здійсненням колективізації протягом 20–30-х рр., а також реорганізаційними процесами періоду «горбачовської перебудови», розвитком фермерства і підприємництва за роки незалежності української держави. Організаційно-господарські форми, які функціонували на засадах приватної власності на засоби виробництва, якщо брати дореволюційний період, та економічної багатокладності в роки революції і непу – вели між собою історичне змагання за визнання їх виробничої ефективності. Суспільство постійно вишукувало оптимальної форми організації господарства, ідеальних принципів розподілу національного багатства, вдаючись до регіональних або масштабних соціально-економічних експериментів, не завжди прогнозованих та науково обґрунтованих з точки зору гуманітарних наслідків.

Вивчення історичного досвіду радикальних перетворень в аграрному секторі економіки України періоду 1928–1933 рр., коли одночасно з колективізацією відбувалася форсована і виснажлива індустріалізація, не втратило суспільного і наукового зацікавлення, а їх наслідки викликають гострі політичні дискусії, різні тлумачення, правові та ідеологічні оцінки. Історична наука має дати об'єктивну і обґрунтовану характеристику суперечливих явищ і процесів, які відбувалися в УСРР тих років. Відтак, аналіз впливу агротехнічних та соціально-економічних чинників на скорочення посівних площ у 1931–1933 рр. є важливим для усвідомлення реальної ситуації у аграрному секторі країни.

Протягом 1933–1936 рр. вийшли статистично-довідкові видання, у яких показано соціально-демографічну ситуацію в містах України, загальну характеристику районів УСРР, врожайність зернових культур 1928–1934 рр. Так, у 1936 р. з'явився статистичний довідник, до якого потрапили дані про засівну площу зернових культур в колгоспах та селянських господарствах УСРР, а також загалом в Україні [1]. Урожайність та валовий збір пшениці і жита за 1928–1934 рр., зафіксовані у довіднику, потребують узгодження та співставлення з даними відомчої статистики.

Не втратив науково-документальної та інформативної цінності збірник документів і матеріалів з історії колективізації сільського господарства в УСРР [2]. Якщо в попередніх тематичних збірниках документів і матеріалів колективізація сільського господарства в Україні висвітлювалася побіжно, то в тритомнику постає весь спектр соціально-економічних змін в українському селі. Вважає розмаїття документів: циркуляри партійно-радянських та кооперативно-господарських, інструкції, постанови державних органів влади, протоколи, доповідні записки, повідомлення преси, заяви селян, телеграми, резолюції, листи наркоматів і громадян. Зразкові статuti артілей, інформаційні огляди, статистичні зведення, доповіді, звернення, доповідні записки, звіти колгоспів. Вони стосувалися соціально-економічних питань, тобто організації праці в колгоспах, розподілу на трудодні, завершення колективізації, проведення посівних та хлібозаготівельних кампаній, збору зернових та врожайності, підсумків господарювання, стану тваринництва.

Статистично-економічна характеристика динаміки обсягів хлібозаготівель, участь господарських одиниць – колгоспів, радгоспів, одноосібників в заготівлях сільгосппродукції, їх питома вага, врожайність зернових культур та хід посівних кампаній, витрат хліба під час збирання тощо – зосереджується в архівному фонді Народного комісаріату Робітничо-селянської інспекції УСРР (Ф. 539, НК РСІ УСРР) [4]. За типом це інформативно-аналітичні матеріали спеціальних ревізійно-контрольних комісій, бригад, груп, які займалися серйозною системною перевіркою стану справ в сільському господарстві, а за формою конкретні документи – постанови державних органів, доповіді, відомості, листування з організаціями та установами,

аналітичні доповідні записки, зведення (п'ятиденні, декадні, місячні, квартальні, річні) про темпи хлібозаготівель тощо. Зведення Укртрактороцентру, облконтор Всесоюзного об'єднання «Заготзерно», Наркомату постачання УСРР, а також інших владних структур про хлібозаготівлі дозволяють співставити різні дані про обсяги і темпи, виявити співвідношення між планом та його реальним виконанням.

В особистому фонді голови Раднаркому УСРР В.Я. Чубаря (Ф. 4402) відклалися зведені дані про виконання обсягів хлібозаготівель кожним із секторів в областях та по Україні загалом [3; 5] Хронологічно документи охоплюють 1928–1934 рр. За формою це переважно протоколи засідання Економічної наради при РНК УСРР, доповіді В. Чубаря на III Всеукраїнській партконференції 6–9 липня 1932 р., стенограми його промов, статистичні відомості про стан сільського господарства, доповідні записки про втрати врожаю зернових.

Відомча та офіційна статистика дозволяють виявити динаміку заготівель зернових культур в усіх секторах господарювання – колгоспах, радгоспах та одноосібних селянських господарствах. Наявні документи дозволяють аналізувати вплив агротехнічних та соціально-економічних чинників на скорочення посівних площ у 1931–1933 рр., та стверджувати, що врожайність зернових залежала не лише від погодно-кліматичних умов та якості насіння, а також від низки соціально-економічних факторів (своєчасності посіву, наявності зерна, належного агрокультурного обробітку ріллі тощо).

Врожайність зернових дійсно залежала від своєчасності і якості агрокультурних заходів, особливо від елітності насіння та дотримання норм висіву і терміну його проведення. Статистичні довідники подають середню врожайність озимої пшениці протягом 1928–1934 рр., яка вирізнялася нестабільністю. В УСРР вона була наступною: у 1928 р. – 8,7, у 1929 р. – 10,2, у 1930 р. – 12,2, у 1931 р. – 9,8, у 1932 р. – 8,5, у 1933 р. – 13,1, у 1934 р. 6,2 ц. з га. [1, с. 276]. Загальна посівна площа змінювалася залежно від економічної та природничо-кліматичної ситуації в Україні. На початку масової колективізації, тобто у 1929 р. вона становила 20,1 млн. га., у 1930 р. – 22,3, у 1931 р. – 21, у 1932 р. – 18,1, у 1933 р. – 19,8, у 1934 р. – 20,2 млн. га. [1, с. 248]. Збільшення протягом 1929–1930 рр. пояснюється перерозподілом селянської орної землі в період масового її усупільнення, а також наділення маломіцних колгоспів землями резервного державного фонду, за рахунок часткової меліорації, збільшення угідь радгоспів та МТС. Посівна площа колгоспів збільшувалася за рахунок примусового усупільнення селянської землі, яка неухильно зменшувалася. Так, 1 жовтня 1928 р. 12042 колгоспи УСРР мали 1,4 млн. га. придатної землі, з них комуни – 73959 га., артілі – 266717 га., товариство спільної обробки землі (далі – тсози) понад 1 млн. га. [2, с. 116–117].

Основні форми колгоспів вирізнялися за рівнем усупільнення засобів виробництва, особливо тсози, у яких залишалася земля в селянському володінні, а усупільненню підлягала спільна праця та частково реманент. Селянин не поспішав віддавати землю. Зосередження уваги Сталіна на артільній формі, яку він вважав єдиноспроможною розв'язати зернову проблему, підкреслювало її організаційно-господарський статус виробника зерна, тому що колективізації підлягали земля, худоба, реманент, праця, але з елементами відрядної оплати у грошовій та натуральній формі.

Зернові культури завжди посідали вагоме місце серед інших, про що свідчить їх частка посівного клину колгоспів та селянських господарств. Їх співвідношення було таким:

Таблиця 1

Посівна площа колгоспів та одноосібників України 1928–1934 рр.
(в тис. га.) [1, с. 258].

Роки	Колгоспи		Одноосібний сектор	
	площа посіву	з них зернових	площа посіву	з них зернових
1928	305,7	231,7	23936	19029
1929	928,7	741,9	23838	18988
1930	11252,2	8498,2	16102	13193
1931	17972,5	13518,3	8792	6333
1932	18049,2	13005,0	5360	3407
1933	18876,8	14905,6	4306	2683
1934	19429,9	15958,9	31925	1831

Завдяки колективізації збільшувався зерновий клин колгоспів та зменшувався селянський, але не вирішувалася зернова проблема, позаяк відбувалася деградація зернового господарства. Дані таблиці засвідчують швидке зростання загальної посівної площі колгоспів та її зернової частини протягом 1929–1931 рр. – майже у 18 разів, яке завершилося кризою зерновиробництва у 1932 р. та руйнівними наслідками – голодомором, а з другого боку катастрофічним зменшенням землі селян-одноосібників. На голодні 1932–1933 рр. припадає спад колективізації, відтак і розширення колгоспного посівного клину. Та навіть Сталін визнав факт занепаду посівних площ і тваринництва, зменшення валового збору зернових у 1932 р. Колективізація виконала її властиву функцію усупільнення землі, худоби, реманенту, перерозподіливши рілля та структуру зерновиробництва між соціально-економічними секторами, але не розв’язала зернової проблеми. Погодні та кліматичні умови 1929–1931 рр., які передували занепаду сільського господарства 1932–1933 рр., названого партійними органами «проривом», були сприятливими, якщо порівнювати з 1928 р.

В особистому фонді В. Я. Чубаря збереглася таблиця загибелі озимих, заповнена ним власноруч. Вона зафіксувала відсоток уражених зернових культур шкідниками, морозами та різними хворобами рослин, вирізняючись такими показниками по секторах господарювання та роках:

Таблиця 2

**Питома вага загиблої посівної площі озимих зернових культур в Україні
1928–1931 рр.**

(у % до загального посівного клину) [3]

Форми господарювання	1928 р.	1929 р.	1930 р.	1931 р.
Колгоспи	34,4	5,4	3,1	10,8
Радгоспи	59,6	2,2	5,5	10,0
Одноосібники	36,0	1,2	3,2	18,7
Разом	36,8	1,6	4,5	12,0

Три роки поспіль сільське господарство України оминали несприятливі кліматичні умови, судячи з відсотків загибелі озимих. Навіть степові райони, які найчастіше страждали від морозів та суховіїв, вирізнялися стійкістю зернових: у 1929 р. загинуло 1,6%, у 1930 р. – 6,9%, а на Правобережжі – 0,3% та 2,8% [3, арк. 13]. Постачання фосфорних добрив протягом 1929–1932 рр. також свідчило про створення сприятливих умов для збільшення врожайності. Так, у 1929 р. село отримало 126,1, у 1930 р. – 154,1, у 1931 р. – 453,3, у 1932 р. – 496,7 тис. т мінеральних добрив [3, арк. 13].

Пошкодження зернових культур весною 1931 р., тобто майбутнього врожаю,

відбувалося, крім незначних відсотків загибелі озимих, через ураження комахами, гризунами та іншими шкідниками. Зокрема, від поразки «головні» у 1931 р. зменшився валовий збір озимої пшениці на 3,2%, ярої на 2,6% [3, арк. 45]. Найбільшого пошкодження зазнавала озимина, а ранні культури, особливо жито виявляли стійкість. Наприклад, станом на 26 квітня 1931 р. деякі господарства районів Одеського регіону (Цебриково, Доманівка) втратили від 10 до 20%, а навколо Березівки та Гросулівки до 60% [4, арк. 9]. В районах Миколаївщини, Херсонщини, Дніпропетровщини, Криворіжжя також траплялися факти загибелі пізніх засівів – від 50 до 70%, в лісостеповій смузі озимина мала задовільний стан, а в господарствах біля Лозової – до 30%, Куп'янська – до 20%, Полтави, Карлівки, Червонограду – до 30% пізніх культур. «Основним чинником пошкодження озимини поточного року, – зазначалося в аналітичній довідці НК РСІ про хід підготовки до сівби весною 1931 р., – є не стільки несприятливі кліматичні умови, зокрема похолодання в останніх числах березня та перших числах квітня, оскільки низька агротехніка, зокрема, запізнення з посівом і низька якість передпосівного обробітку та посіву» [4, арк. 47]. У квітні 1931 р. пошкодження озимини в 45 районах Степу сягало 17% (196 тис. га.), а по УСРР менше 17% [4, арк. 47]. Отже, основною причиною нестійкості озимини були агротехнічні фактори – запізнення сівби, низька якість насіння, хоча на валовий збір впливала і норма висіву зерна на одиницю площі.

Не прогнозованість обсягів посівного клину, в умовах їх перманентного коливання, зумовленого темпами колективізації, а з другого боку політична лінія на його збільшення, тобто дотримання екстенсивного шляху розвитку сільськогосподарського виробництва, підштовхували керівників районів, колгоспів, сільрад до ударного «завершення сівби», незважаючи на якість насіння. Ставка на зернові культури, які вважалися експортною сировиною, також посилювала екстенсивний методи господарювання. Серед матеріалів до доповіді В. Я. Чубаря на листопадовому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У є дані про загальну посівну площу та зернових, яка дещо вирізняється від офіційних статистичних даних. Вони засвідчують занепад зернового господарства у 1931–1933 рр., враховуючи абсолютне і відносне скорочення посівного клину. Його співвідношення по всіх соціально-економічних секторах було таким:

Таблиця 3

Посівна площа зернових культур в господарствах України
(тис. га) [5, арк. 6]

Сектори та площа	1929 р.	1930 р.	1931 р.	1932 р.	1933 р.
Вся площа	24741,4	27513,0	28502,6	25741,7	26522,3
З них: зернових	19757,3	21737,5	20699,5	17501,6	19814,2
Радгоспи вся площа	706,7	1160,2	2154,0	3012,9	3239,0
Зернових	403,8	745,2	1268,7	1727,7	2271,2
Колгоспи вся площа	928,1	10370,4	17275,3	17798,9	18924,8
Зернових	741,8	8082,2	12817,3	12735,2	14859,5
Колгоспників вся площа	618,3	625,2	1534,9	736,4	1074,9
Зернових	475,4	194,0	722,2	156,3	318,9
Одноосібників вся площа	22488,3	15361,3	7538,4	4193,5	3283,6
Зернових	18136,3	12716,1	5891,3	2882,4	2364,6

Загальна кількість посівної площі в Україні за п'ять років зростає, але у 1932–1933

рр. спостерігався її спад порівняно з 1931 р., а також зернових культур, які суттєво зменшилися у 1932 р. – на 3 млн. га. порівняно з попереднім роком. Неухильне збільшення зернового клину в радгоспах цілком закономірне, позаяк саме вони мали стати фабриками зерна. Якщо в офіційних стат. довідниках спостерігається відносна динаміка посівних площ в колгоспах, то матеріали доповіді В. Я. Чубаря демонструють застій зернового господарства у 1931–1932 рр. та поступове збільшення у 1933 р. Вражає різке зменшення зернових на присадибних ділянках колгоспників саме у 1932 р. – у 5 разів порівняно з 1931 р. та у 3 рази з 1929 р. Така мізерна цифра (156300 га.), навіть за умов фантастичного врожаю, не могла забезпечити хлібом родини колгоспників. Одноосібники втратили за роки колективізації близько 16 млн. га, а відтак сільське господарство втратило традиційного виробника хліба.

Адміністративно-політичні рішення стосовно збільшення врожайності зернових культур на 35% по завершенню першої п'ятирічки залишились партійною декларацією, а протягом 1930–1933 рр. були створені лише передумови для зрушення зернової проблеми, яка не була подолана, а навпаки – протягом 1932–1933 рр. відбувався спад зерновиробництва і деградація тваринництва. Екстенсивний шлях, тобто збільшення посівного клину колгоспів шляхом усупільнення землі, змінив традиційну структуру виробництва хліба в Україні, відтак в сільському господарстві виникла системна криза із катастрофічними соціально-економічними наслідками.

Список використаної літератури

1. Сельское хозяйство СССР. Ежегодник 1935. – Москва : ЦУНХУ, 1936. – 652 с. ; Selskoe khozyaystvo SSSR. Yezhegodnik 1935. – Moskva : TsUNKhU, 1936. – 652 s.
2. Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917–1937 : зб. докум. і матер. у 3-х т. / упоряд. : І. Х. Ганжа, О. О. Кривошеєва, Г. М. Михайличенко та ін.; ред. колегія: І. Х. Ганжа, Л. В. Гусєва, І. Л. Шерман. – Київ : Наукова думка, 1965. – Т. 2 : Здійснення суцільної колективізації на Україні 1927–1932 рр. - 836 с. ; Istoriiia kolektyvizatsii sil'skoho hospodarstva Ukrainskoi RSR. 1917–1937 : zb. dokum. i mater. u 3-kh t. / uporiad. : I. Kh. Hanzha, O. O. Kryvosheieva, H. M. Mykhailychenko ta in.; red. kolehiia: I. Kh. Hanzha, L. V. Husieva, I. L. Sherman. – Kyiv : Naukova dumka, 1965. – Т. 2 : Zdiisnennia sutsilnoi kolektyvizatsii na Ukraini 1927–1932 rr. - 836 s.
3. ЦДАВО України. – Ф. 4402. – Опис 1. – Справа 203. – Статистичні матеріали про стан сільського господарства УРСР в 1932 р. Почато 1932 р., на 66 арк; TsDAVO Ukrayiny. – F. 4402. – Opys 1. – Sprava 203. – Statystychni materialy pro stan sil'skoho hospodarstva URSR v 1932 r. Pochato 1932 r., na 66 ark.
4. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Опис 9. – Справа 661. – Сведения о ходе посевной кампании 1 августа 1931 г. в УССР; TsDAVO Ukrayiny. – F. 539. – Opys 9. – Sprava 661. – Svedenyua o khode posevnoy kampanyu 1 avhusta 1931 h. v USSR.
5. ЦДАВО України. – Ф. 4402. – Опис 1. – Справа 225. – Ілюстративні матеріали до доповіді В. Я. Чубаря «Про хід виконання основних сільськогосподарських робіт по областях України» на листопадному пленумі ЦК КП(б)У. Почато 18 листопада 1933 р.; закінчено 22 листопада 1933 р., на 82 арк.; TsDAVO Ukrayiny. – F. 4402. – Opys 1. – Sprava 225. – Ilyustratyvni materialy do dopovidi V. Ya. Chubaryu «Pro khid vykonannya osnovnykh sil's'kohospodars'kykh robit po oblastiym Ukrayiny» na lystopadovomu plenumi TsK KP(b)U. Pochato 18 lystopada 1933 r.; zakincheno 22 lystopada 1933 r., na 82 ark.

Стаття надійшла до редакції 11.04.2016

О. Tsybulco

THE INFLUENCE OF AGRONOMIC AND SOCIO-ECONOMIC FACTORS ON THE REDUCTION OF CROP ACREAGE IN USSR AGRICULTURE IN 1931–1933

The article depicts the main causes of the grain problem in USSR agriculture and the dynamics of grain production by kolkhozes and sovkhozes (collective and state farms). It also represents wholesale changes in each of the sectors, socio-economic and agronomic aspects of grain production decline and its 'solution' on the basis of mass collectivization and formation of socialist 'grain factories'. The influence of agronomic and socio-economic factors on the reducing of crop acreage in 1931–1933 was revealed as well.

Total cultivated area in Ukraine had increased for 5 years. But its decline was observed in 1932–1933 compared to 1931 as well as grains, which significantly decreased in 1932 by 3 million hectares compared to the previous year. The steady increase of grain amount on the farms is quite natural as they had to become grain factories. There was a relative dynamics of acreage on the farms in the official statistical references while the papers written by V. Chubar show standstill of grain production in 1931–1932 and gradual increase in 1933. There was a striking decrease of grain areas in 1932 by 5 times compared to 1931 and by 3 times – to 1929. Such a pitiful figure (156, 300 hectares) could not provide families with bread. Individual farmers lost about 16 million hectares during years of collectivization, thus agriculture lost a traditional bread manufacturer.

Administrative and political solutions concerning the increase of grain crop yield by 35% at the end of the first five-year plan were left as a party declaration. During 1930–1933 only some prerequisites were found to shift the grain problems that had not been overcome but vice versa during 1932–1933 there was a decline in grain production and livestock degradation. The extensive way, i.e. an increase of sowing area of collective farms on the basis of communization, altered the traditional structure of bread production in Ukraine. Therefore a systemic crisis with devastating socio-economic consequences appeared in the agriculture.

Key words: *corn problem, grain collection crisis, collective farm, state farm, peasant economy, grain collection campaign, state plan of grain collection, collectivization.*